

COURSE: HISTORY OF THE EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY

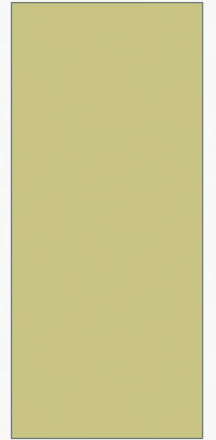
Lecture 7: Development of Enlightenment
Philosophy in England

Lecture: Dr. Gulnoz Ruzmatova

ANGLIYADA MA'RIFATPARVARLIK FALSAFASINING RIVOJI

Toland, Gartli, Pristli, Berkli, Yum

REJA:

1. Jon Toland panteizmida din tanqidi va hurfikrlik g'oyalari rivoji.
2. Angliyada tabiiy-falsafiy qarashlarning rivoji.
3. Jorj Berklining bilish nazariyasi va mavhumlikni tanqidi.
4. Devid Yumning sababiyat nazariyasi va o'ziga xos empiritsizmi.

Tayanch soʻz va iboralar:

**Agnostitsizm, sensualizm,
subyektivizm, tasavvur,
taassurot, deizm.**

Darsning maqsadi:

- ▶ **XVIII asr ingliz falsafasi bo'yicha atroflicha va chuqur bilimga ega bo'lish; XVIII asr ingliz falsafasi bilan boshqa ta'limotlarni qiyosiy tahlil qilish; XVIII asr ingliz falsafasi bo'yicha talabalarning bilimini kengaytirish; falsafiy manbani tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish.**

- U ko‘r-ko‘rona e‘tiqod va irimchilikka qat‘iy rioya qilinadigan oilaviy sharoitda tarbiyalanadi. Bunday tarbiya Tolandda dinga qarshi ziddiyatni uyg‘otadi va unda hurfikrlikni shakllantirishga yordam beradi. Toland bilimni Anliya, Shotlandiya, Gollandiya universitetlarida oladi. Falsafa, ilohiyot gumanitar fanlarga va qadimiy tillarga qiziqadi, mustaqil ravishda jiddiy Shug‘ullanadi. Asosiy yevropa tillarini ham yaxshi biladi.
- Asarlari: “Levitlar qabilasi” (pamflet) (1691)– ruhoniylarning faoliyati tanqid qilinadi. “Sirsiz xristianlik” – mashhurlik olib keldi, lekin din arboblari tomonidan qattiq tazyiqqa uchraydi va ko‘p yillar davomida qizg‘in bahs-munozaraga sabab bo‘ladi. Sudda jazoga tortiladi va Yoqib yuborilishga hukm chiqariladi. Prussiya qirolchasi Sofiya Sharlottaning taklifiga binoan “Sirenaga maktublar” (1704) yozadi. “Adeisidemon” (1708) – irimchilik, mo‘jizalarga ishonch, folbinlik, baShorat qilish qoralanadi. “Nazaryanin” (1718) – ilk xristianlikni iudaizm va islom bilan taqqoslaydi, diniy bag‘rikenglikka chaqiradi. “Tetradimus” (1720) – bu asar 4 falsafiy traktatni o‘z ichiga olgan. “Panteistikon” – materializm va panteizm targ‘ib qilinadi.

Jon Toland

(1670-1722)

- Toland birinchilardan boʻlib xristianlikning tarixiy evolyusiyasini tahlil qiladi. Dastlab xristianlikka iudaizm, maʼjusiylar elementlari, tushunchalari, antik davr falsafasining tasavurlari (platonizm orqali) kirib qolgan. Xristianlik davlat dini darajasiga koʻtarilgan sari uning sirlarga aylanishi ham rivojlanadi, chunki ruhoniylar oʻz mavqelarini mustahkamlashda ana shundan foydalanadilar. Ikkinchi sabab xalq ommasining bilimsizligi shunga yoʻl ochib bergan.

Jon Toland

(1670-1722)

- Toland fikriga ko'ra, dunyoviy materiya abadiy to'xtamas harakatda. Materiyani doimiy bir-biriga aylanishi, o'tishi, o'zgarishi – dunyoni kengayishi va kamayishiga olib kelmaydi. Bundan materiya dialektik o'z-o'zidan harakatni asoslaydi. Toland birinchilardan bo'lib materiyaning atributivligini isbotlaydi.

Jon Toland

(1670-1722)

- Deizmdan panteizmga o'tadi. Tabiatni gilozoistik tushunadi. Neorganik tabiatga tiriklik xususiyatini qo'shadi. Tabiat his etadi, mukammal tafakkurga ega. Panteizm dini aniq, sodda, tushunarli, har xil bo'lmag'urliklardan xoli dindir; uning maqsadi tabiatni bilish; ezgulikka xizmat qilish, irimlarni siqib chiqarishdan iborat.

Jon Toland

(1670-1722)

- David Gartli 1705 yilning 30 avgustida Angliyada cherkov ruhoniysi oilasida tugʻilgan. Kembridj universitetida falsafa va ilohiyotni oʻqigan. Keyinchalik Gartli ruhoniyluk martabasidan voz kechib meditsinani oʻrganadi va amaliyotchi Shifokor boʻlib ishlay boshlaydi. Shu bilan bir vaqtda falsafa va tabiatshunoslik sohasida ilmiy tatqiqotlar olib boradi. Koʻp yillik izlanishlarining mahsuli boʻlgan oʻzining asosiy asari «Inson, uning tuzilishi, burchi va tayanchi haqida mulohazalar»ni 1749 yilda nashr qildiradi. U haqiqatdan ham assotsiativ, yaʼni bir tasavvurning ikkinchi bir tasavvurdan kelib chiqishi haqidagi psixologiyaning asoschilaridan biri hisoblanadi. Gartli 1757 yil 28 avgustda vafot etadi. Gartli insonning turli-tuman psixik faoliyatini oʻrganib, ong va xatti-harakatlarning qonuniyatini ochib beruvchi mukammal taʼlimot yaratishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi. Bu uning psixofiziologik qarashlarining magʻzi, sezgining tebranuvchan xarakteri haqidagi taʼlimotidir. Bunda Gartli Nyuton tomonidan oʻrtaga tashlangan sezgi-nurlar taʼsiri natijasida koʻz qorachigʻi pardasida vujudga keluvchi tebranish mahsulidir, degan fikrga suyanadi. «Bu tebranishlar koʻrish asablarining qattiq tolalari boʻylab miyaga oʻtib, koʻrish sezgisini uygʻotadi». U Nyutonning «Optika»sidagi gʻoyalarga tayanib va oʻz davri anatomiyasi va fiziologiyasi maʼlumotlaridan kelib chiqib, «sezgilar va harakatlarning takomillashuvi va gʻoyalarning vujudga kslishi» sabablarini Yoritib beruvchi talimot yaratdi.

David Gartli

(1705-1757)

- Jozef Pristli 13 mart 1733 yilda Lidsa yaqinidagi Fildxedda tug‘iladi. Uning ota-onasining kichik manufakturasi bo‘ladi, ular protestant masxabida bo‘lganligi uchun, anglikan cherkovidan ajralgan bo‘ladi.
- Pristli bir qancha boshlang‘ich maktablarda ta‘lim oladi. Qadimgi va yevropa tillarini ishtiyoq bilan o‘rganadi. Ota-onasi uni ruhoniylar martabasiga tayyorlaydilar. 1752 yilda Pristli Deventridagi ilohiy akademiyaga o‘qishga kiradi. O‘qishni tugatgach Nidxemdagi cherkovga ruhoniylar Yordamchisi lavozimiga tayinlanadi. So‘ngra Nantvichdagi cherkovning ruhoniysi bo‘ladi va o‘zining diniy maktabini yaratadi.
- 1761 yilda Pristlini Uoringtondagi ilohiy akademiyaga o‘qituvchilik lavozimiga chaqiradilar. U bu yerda ilmiy, pedagogik va adabiy faoliyatini rivojlantiradi. 1766 yilda elektr sohasidagi tadqiqotlari uchun Qirollik jamiyatining a‘zosi bo‘ladi. 1767 yilda Pristli Lidsaga ko‘chib keladi. Bu yerda ilmiy faoliyatini faol davom ettiradi. Shu yerda dastlabki siyosiy faoliyati ham boshlanadi. Keyingi yillarda Pristli lord Shelburnning kotibi bo‘lib, u bilan birga boshqa mamlakatlarga sayohatga chiqib, kimyo sohasidagi o‘z tadqiqotlarini davom ettiradi. Falsafiy asarlar yozadi. Pristli fotosintez hodisasini kashf qiladi (1771); xlorli vodorodni, kislorodni va ammiakni (1771-1774) ochadi.

Jozef Pristli

(1733-1804)

- Jorj Berkli 1685 yilda ingliz dvoryan oilasida tugʻilgan (Irlandiya). 15 yoshida kollejga kirgan (Muqaddas Troitsa, Dublin universitetida oʻqiydi). 1704 yilda sanʼatshunoslik bakalavr unvoniga ega boʻladi. 1707 yilda oʻqigan kollejida oʻqituvchilik qiladi. Falsafani oʻrganadi, falsafiy kundaliklar yozadi. Bu boʻlajak falsafiy sistemasiga ilk qoralamalar edi.
- Asarlari: “Yangi koʻrish nazariyasi tajriba” (1709). Shu yili anglikan cherkovi dyakoni lavozimiga tayinlanadi. “Inson bilimlari asosi haqida traktat” (1710). “Gilos va Filonus oʻrtasidagi uch suhbat” (1713). “Alsifron” (1732) – xristian dini himoyasiga bagʻishlangan. “Analitik” (1734); “Seyris” (1744).
- 1713 yilda uzoq sayohatga chiqadi. Fransiya, Italiya va Shimoliy Amerikada bir necha yil yashaydi. Nyuportdagi Rot Aylend shahrida missionerlik faoliyati bilan shugʻullanadi. Kollej qurulishiga davlat tomonidan mablagʻ berilmaganidan keyin Angliyaga qaytib keladi (1731).
- 1734 yilda anglikan cherkovi episkopi lavozimiga tayinlanadi. Umrining oxiriga qadar Janubiy Irlandiyaning Klayn shahrida yashaydi. 1752 yilda Oksford keladi. 1753 yilda, 68 yoshida vafot etadi.

Jorj Berkli

(1685-1753)

Berkli: tashqi va ichki g'oyalar*

<i>G'oya turlari</i>	<i>Tashqi</i>	<i>Ichki</i>
Manbasi	Ongga tashqaridan keladi, ya'ni hissiyot organlaridan	Ongning ichida paydo bo'ladi, ya'ni aql faoliyatining natijalarini ifodalaydi
Nomlanishi	Hissiyot	Fikrlar

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 209.

- Berkli umumiy tushunchalarning obyektivligini tan oladi. O‘ta nominalizm – umumiy tushunchalar nomlarda mavjud, deydi. “***Nimaiki mavjud bo‘lsa – u yagonadir!***”, deydi. Umumiylik – umumlashgan yaqqollikning yagona timsolidir (Masalan, qandaydir uchburchak teoremasini isbotlayotganimizda, biz boshqa uchburchaklarni ham tasavvurimizga keltiramiz). Umumiy g‘oyalarning mavjudligini shunday holda tan olib Berkli konkret narsalarning tasavvurini tushungan.

Jorj Berkli

(1685-1753)

- Berkli mavhum, tushunchaviy tafakkur mavjudligini inkor qiladi. Soʻz abstrakt, umumiy gʻoyalar belgisi emas. Shuning uchun ularni oʻrganish befoйда. U ayniqsa, falsafadan materiya tushunchasini olib tashlash kerakligini aytadi. “Traktat”ida shu masalaga katta oʻrin ajaratadi. Materiyada ziddiyat bor, tushunchaviylik, mavhumlik mujassamlashgan. Uni inkor qilish insoniyatga hech qanday zarar keltirmaydi. Ateistlarga bu tushuncha kerak, chunki ular oʻz xudosizliklarini shu asosda isbotlaydilar.

Jorj Berkli

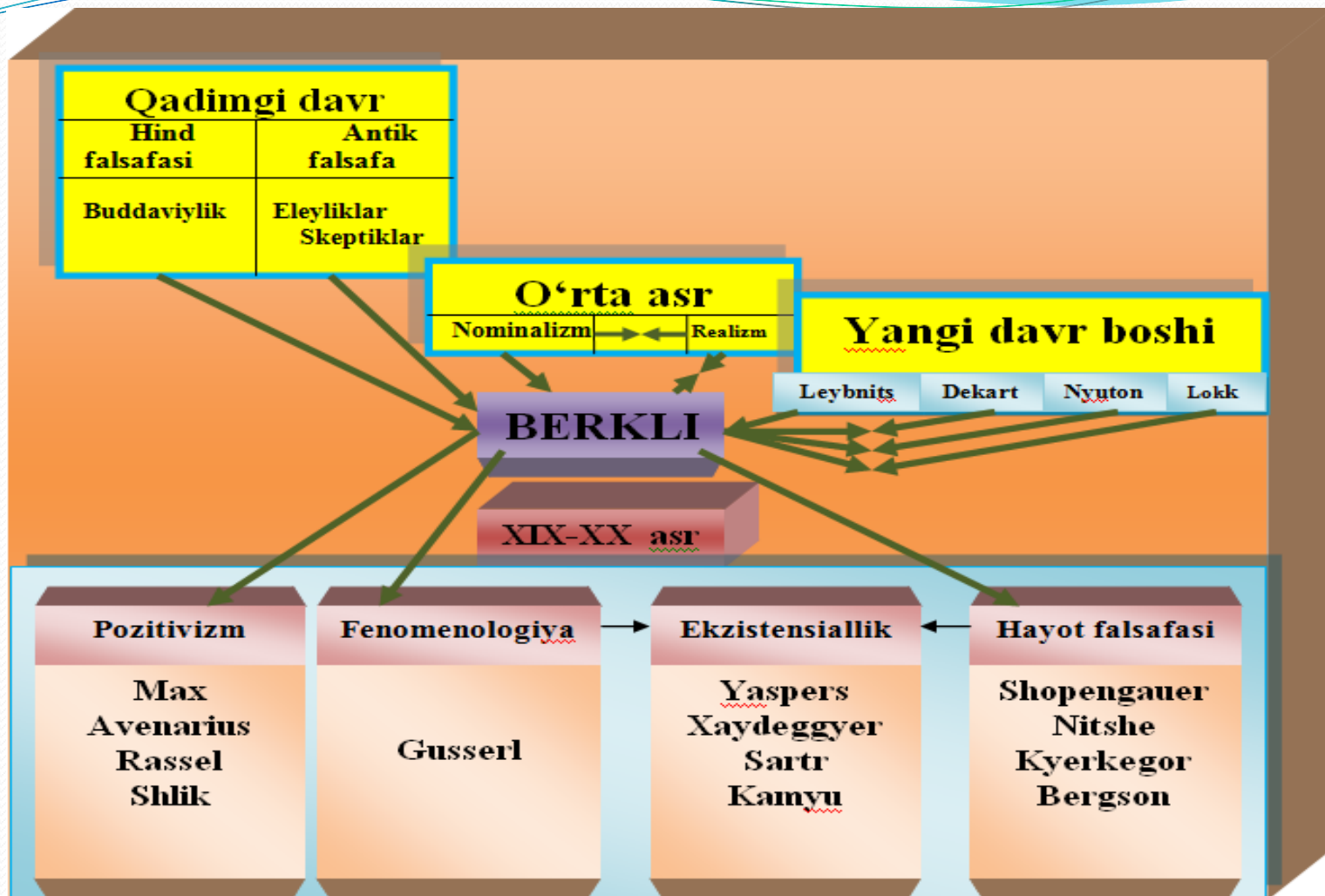
(1685-1753)

- Berkli narsalarning realligini, butunlay inkor qilmaydi, chunki bu yo‘l solipsizmga olib kelardi. Berkli bundan qochadi. Berkli narsalarning uzluksiz mavjudligi haqida gapiradi; ya’ni bizning ruhimiz bu narsalarni qabul qilmayotganda, boshqa ruhlar uni qabul qilayotgan bo‘ladi. Demak, narsalar ruhlar majmuasidan tashqarida mavjud bo‘la olmaydi. Berkli narsalarning realligi bir vaqtning o‘zida, ko‘pgina odamlar orqali qabul qilinadi. Shu asosda u haqiqiy obyekt bilan tasavvurdagi obyekt o‘rtasidagi farqni ochib berishga harakat qiladi. Masalan, ko‘pgina odamlar tomonidan qabul qilinayotgan Yevangliya mo‘jizalari, uni realligidan dalolat beradi.

Jorj Berkli

(1685-1753)

Berkli falsafasining ildizlari va ta'siri*

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 208.

- David Yum 1711 yilda Shotlandiyalik dvoryan oilasida tugʻilgan. Edinburg universitetini tugatgach, Fransiyaga 3 yillik sayohatga chiqadi 1734-1737 yillarda, tijorat ishlari bilan shugʻullanadi.
- Asosiy falsafiy asarini yozadi: “Inson tabiati haqida traktat”, 1-2 kitoblari “Bilim haqida” va “Affektlar haqida” (1739), 3-kitob “Axloq haqida” (1740) yilda nashr qilinadi. Bu asar uncha muvafaqqiyat qozonmaydi.
- “Inson bilimi haqida tadqiqot” (1748).
- “Axloq asoslari haqida tadqiqot” (1752). Taxminan shu davrda “Tabiiy din haqida muloqot” (Oʻlimidan soʻng nashr qilinadi).
- Yum siyosiy iqtisodga bagʻishlangan esse yozadi; Adam Smit bilan doʻstlashadi.
- Edinburg advokatlar jamiyatida kutubxonachi boʻlib ishlaydi; Angliya tarixiga oid tarixiy materiallar yigʻadi; 8 jildlik “Angliya tarixini yozadi” – bunda u buyuk Shaxslarning ruhiy kechinmalariga diqqat eʼtiborini qaratadi; viga va tori partiyalarini kelishtirishga harakat qiladi.
- “Tabiiy din tarixi” (1757).
- 1763 yilda Fransiya (Parij) bilan diplomatik faoliyatda fransuz maʼrifatchilari bilan tanishadi. J.J.Russo bilan doʻstlashadi.
- 1767-1768 yillarda Londonda davlat kotibi yordamchisi boʻlib ishlaydi. 1776 yilda Edinburgda vafot etadi.

David Yum

(1711- 1776)

Yum: taassurotlar va g'oyalar*

<i>Qabul qilish</i>	<i>Darajasi bo'yicha</i>	<i>Tartibiga ko'ra</i>
Tassurotlar	Ongda juda yorqin va kuch bilan namoyon bo'ladi: bu hissiyotlar, iztiroblar, ehtiroslar va h.k.	Ongimizda birinchi bo'lib paydo bo'ladi.
G'oyalar	Tafakkurdagi va mulohazadagi kuchsiz timsollar	Ongimizda ikkinchi bo'lib paydo bo'ladi (taassurotlardan keyin).

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 211.

- Yum g'oyalarni sodda g'oyalar, ya'ni bo'linmaydigan g'oyalar; murakkab g'oyalar – moduslar, substansiya va munosabatlar. Sodda g'oyalar qabul qilishdan kelib chiqadi va ularga mos keladi.
- Yum taassurotlarni hissiy va refleksiv taassurotlarga bo'ladi; hissiy taassurotlarning kelib chiqishini faylasuflar emas anatomlar o'rganishi kerak. Refleksiv taassurotlar ba'zi his qilish g'oyalarini inson tafakkuriga ta'siri natijasida paydo bo'ladi. Masalan: qoniqish va iztirob g'oyalari. Shunday qilib, “xohish”, “ijirg'anish”, “umid”, “qo'rquv” va h.k. taassurotlari kelib chiqadi, ular ikkilamchi xususiyatga ega.

David Yum

(1711- 1776)

Yum: sodda va murakkab taassurotlar*

<i>Qabul qilish</i>	<i>Taassurotlar</i>	<i>G'oyalar</i>
Sodda	Sodda taassurotlar	Sodda g'oyalar
Murakkab	Murakkab taassurotlar	Murakkab g'oyalar

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 212.

- Yum fikricha, 3 ta assotsiatsiya mavjud: o'xshashligiga qarab; makon va zamon o'rtasidagi munosabatga qarab; keng tarqalgan sababiyat assotsiatsiyasi.
- O'xshashlik asossiatsiyasi – do'stimizning surati, u to'g'risidagi g'oyalarni jonlantirishi mumkin, lekin bu munosabat ba'zan xatoliklarga olib kelishi mumkin;
- Makon va zamon assotsiatsiyasi – uydan bir muncha uzoqroqda bo'lgandagi qarindoshlar to'g'risidagi fikrlar, juda uzoqda bo'lganga nisbatan jonliroqdir. Sabab-oqibat munosabatlari.

David Yum

(1711- 1776)

Yum: assotsiatsiya g'oyalarning asosi*

<i>Asos turlari</i>	<i>Misollar</i>
O'xshashlik	Rasm bizga o'sha odam haqidagi xotiralarni esga soladi.
Makondagi o'xshashlik zamondagi o'xshashlik	Langarni ko'tarilishini ko'rib, biz kemani suzib ketishini tasavvur qilamiz; O'z maktabdagi sinfimizni xotiraga olib, biz uni yonidagi sinflarni, koridorni va butun maktab binosini xotiraga olamiz.
Sabab-oqibat munosabatlari	Olov haqida o'ylab, biz zaruriy tarzda undan chiqadigan issiqlik va tutun haqida o'ylaymiz.

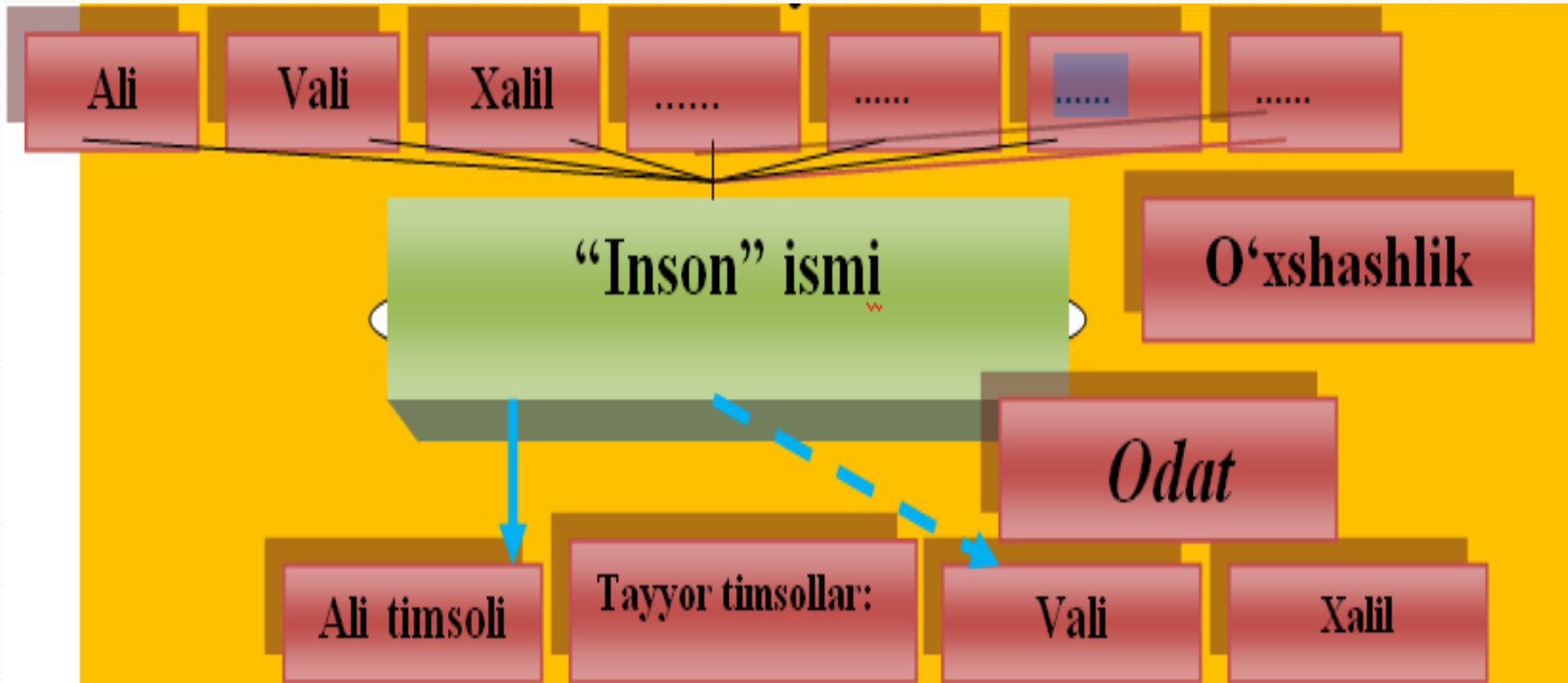
*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 214.

- Yum moddiy va ma'naviy substansiyani ham inkor qiladi. G'oyalar taassurotlarning nushasi sifatida konkret bo'lishi zarur. Yum fikricha, o'ziga xos g'oya, umumiy nom berilgach, taassurotlar hosil qilishi mumkin. So'z chaqiruvchi signal vazifasini bajaradi. Tafakkur "cheksizlik" g'oyasiga ega bo'la olmaydi.

David Yum

(1711- 1776)

Yum: umumiy nomlar tabiati*

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 213.

- Yum bilishda e'tiqodning rolini tadqiq qilishga diqqatini qaratadi. Yumning bilishdagi “e'tiqod” diniy e'tiqoddan butunlay farq qiladi. E'tiqod “tafakkur faoliyati” natijasi emas, balki hissiyot taassurotlarini jonlantirish natijasidir. Bu yerda e'tiqod u yoki bu taassurotni uyg'otadigan yorqin g'oyadir. E'tiqodning manbai odatlardir. Odatlarning kelib chiqish tabiatini bilim bo'lmaydi. Odat Yum fikricha, taassurotlarning ko'p marta qaytarilishidan kelib chiqadi, tajribamizga qat'iylik tusini beradi. Yum “bir xil sharoitda bo'lgan bir xil obyektlar, bir harakatni keltirib chiqaradi”.

David Yum

(1711- 1776)

Yum: sabab-oqibat munosabatlari haqidagi tasavvurni shakllanishi*

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 212.

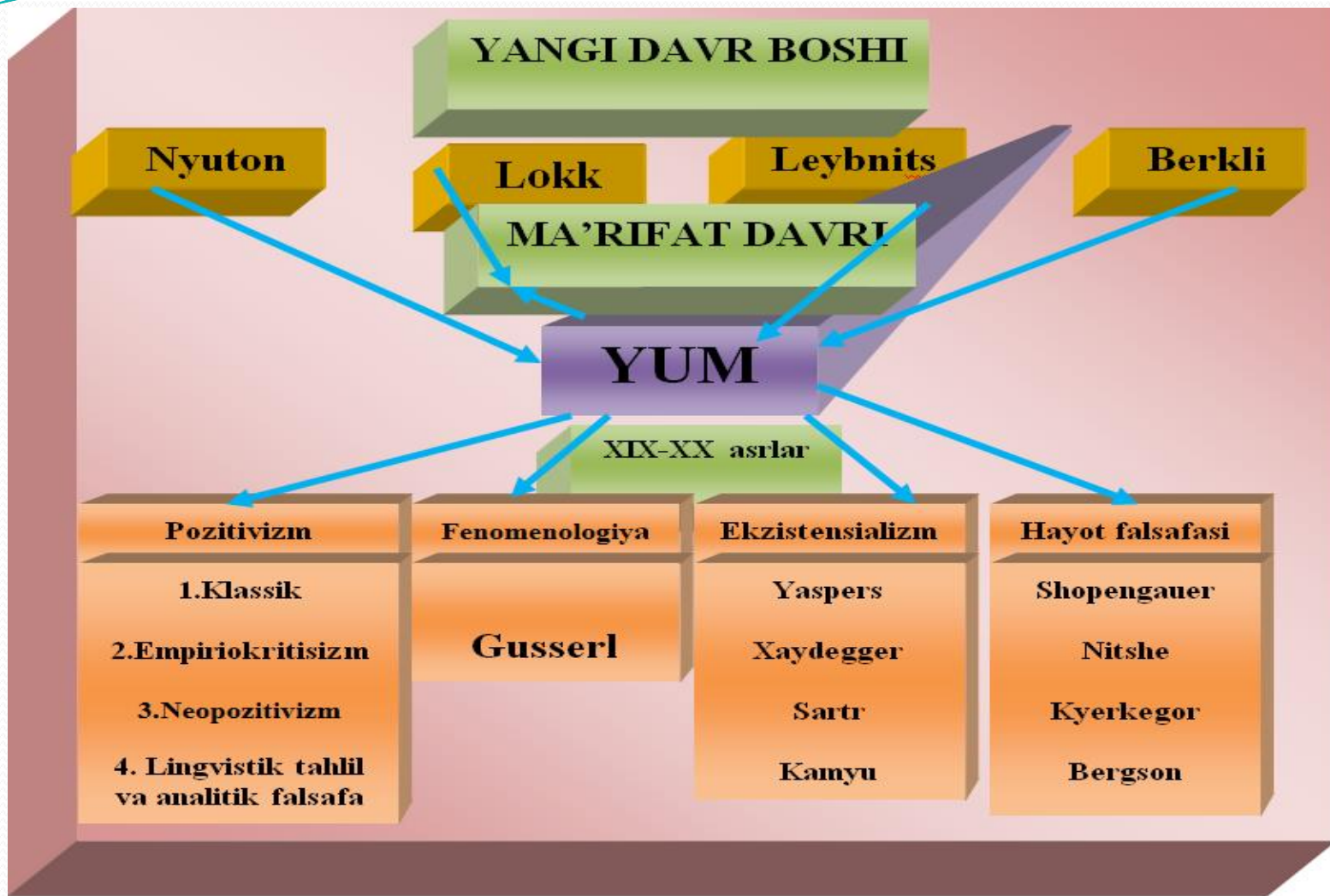
- Yum sababning ikki ta'rifini beradi: 1) sabab – obyekt sifatida mavjud, u keyingi obyektдан oldin va uning o'rtasida keladi, jumladan, hamma obyektlar birinchisiga o'xshaydi, ya'ni bir-biridan keyin kelishda bir xil munosabatga egalar. 2) Sabab bu obyektivlikdir, undan oldin keluvchining ham obyektivdir, u bilan shunday bog'langanki, ulardan birining g'oyasini undan keyingisini shakllanish g'oyasini tafakkur aniqlaydi, tassurot esa keyingisining jonliroq g'oyasini belgilaydi.

-

David Yum

(1711- 1776)

Yum falsafasining manbalari va ta'sir doirasi*

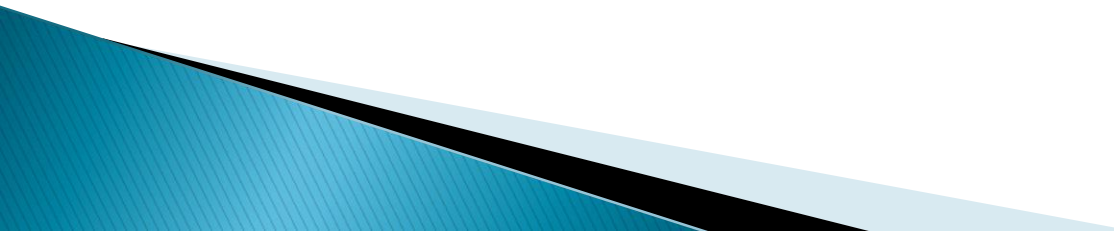
*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 211.

Yangi davr falsafasida “g‘oya” tushunchasini talqini (Dekartdan boshlab Yumgacha)*

<i>Faylasuflar</i>	<i>“G‘oya” tushunchasini talqini</i>
Dekart :	G‘oya – bu fikr, u inson ongida mavjud bo‘ladi, ba’zi bir g‘oyalar (xususan, fan qonunlari) tug‘ma bo‘ladi.
Lokk :	G‘oya – bu inson tafakkurining har xil obyektlari (“tasavvur”, “tushuncha” va h.k.), hech qanday tug‘ma g‘oya yo‘q.
Berkli :	G‘oya – bu inson tafakkurining har xil obyektlari (“hissiyot”, “fikrlar” va h.k.), hech qanday tug‘ma g‘oya yo‘q.
Leybnits :	Hech qanday tug‘ma g‘oya yo‘q, lekin fundamental g‘oyalarni qabul qilishga tayyor bo‘lgan tug‘ma qobiliyatlar bor (“Men”, “ayniyat”, “borliq” va h.k.).
Yum :	G‘oya – bu ikki turdagi qabul qilishning bir turi, u inson tafakkurida mavjud bo‘ladi, ular taassurotning kuchsiz, xira timsolidir, tafakkurdagi va mulohazadagi (hissiyot)lar ular orqali tug‘iladi; hech qanday tug‘ma g‘oya yo‘q.

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G‘arb falsafasi tarixi. Darslik. –Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 213-214.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

- ▶ Jon Lokk va Spinoza ta'limotlarining ingliz falsafasiga ta'siri qanday bo'lgan?
 - ▶ Jon Tollandning hurfikrligi qanday xususiyatga ega bo'lgan?
 - ▶ Agnostitsizm nima?
 - ▶ «Men bor, dunyo bor» - ta'riflab bering.
-

Adabiyotlar:

- Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қобулниёзова Г., Рузматова Г. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси.. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Шарқ, 2002.
- Пўлатова Д., Рузматова Г. Ғарб фалсафаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: PREMIER-PRINT, 2011.

**E'TIBORINGIZ
UCHUN RAXMAT!!!**